

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У ТВОРЧОСТІ ТА НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ВОЛОДИМИРА ФРАНЦЕВИЧА ЦИХА (1805-1837)

Уперше комплексно розглядається вивчення В. Ф. Цихом у Харківському та Київському університетах різноманітних проблем зарубіжного середньовіччя.

Ключові слова: В. Ф. Цих, історія, медієвіст, середні віки, історіографія, Харківський університет, Київський університет.

Впервые комплексно рассматривается изучение В. Ф. Цыхом в Харьковском и Киевском университетах различных проблем зарубежного средневековья.

Ключевые слова: В. Ф. Цых, история, медиевист, средние века, историография, Харьковский университет, Киевский университет.

The article for the first time dwells on the study of various problems of foreign Middle Ages by V.F. Tsykh at Kharkiv and Kiev Universities.

Key words: V. F. Tsykh., history, medievalist, Middle Ages, historiography, Kharkiv University, Kiev University.

Ім'я Володимира Францевича Циха належить двом університетам, але одній епосі. Епосі Миколи І, яку вітчизняна історіографія сприймала дуже критично. Це критичне ставлення значною мірою позначилося й на ступені вивченості наукової спадщини тих учених, котрі були її сучасниками. Їхня повсякденна діяльність, як і інтенсивність дослідницьких зусиль, звичайно протиставлялася політичним реаліям 1830-х рр. Сформувалося уявлення про діячів науки миколаївських років, як про їхніх заручників, а не про синів. Такий підхід потребує коректування, оскільки В. Ф. Цих був і сином, і заручником епохи, в яку жив і в яку проходила його наукова, педагогічна й адміністративна діяльність.

Ця діяльність ученого частково відбита, насамперед, у деяких узагальнюючих працях з історії Харківського та Київського університетів, в яких містяться біографічні дані й відображено основні віхи адміністративної діяльності В. Ф. Циха [5, с. 97, 107, 111-112; 10, с. 258; 11, с. 35, 115, 141; 26, с. 52, 58-59, 70-71]. У невеликій публікації В. П. Бузескула «Про лекції В. Ф. Циха, професора Харківського університету в 30-х рр. минулого ст.» відбита перша спроба проаналізувати його наукові погляди й педагогічні прийоми на основі вивчення конспектів лекцій [2]. Ця публікація з деякими змінами використана В. П. Бузескулом у його виданні «Загальна історія та її представники в Росії в ХІХ — на початку ХХ ст.» [3, с. 45-46]. У сучасній Україні вивчаються в основному

історіософські погляди В. Ф. Циха, головним чином на прикладі його звернень до історії стародавнього світу [19, с. 270–271; 22, с. 22–26]. Що ж стосується дослідження В. Ф. Цихом історії середніх віків, окремі аспекти цієї проблеми контекстно розглядав автор цієї публікації в статтях і монографії з історії медієвістики в Україні [13, с. 148–149, 182, 228–229 та ін.]. Проте комплексний аналіз творчості В. Ф. Циха як історика-медієвіста здійснюється вперше. У зв'язку з цим **мета** статті — дослідити погляди В. Ф. Циха на характерні особливості історії середніх віків і з'ясувати специфіку викладання ним цієї дисципліни в Харківському і Київському університетах.

В. Ф. Цих народився в 1805 р. у Харківській губернії. За офіційною версією, що повторюється у більшості публікацій, Володимир був сином сербських емігрантів [3, с. 45; 10, с. 258]. Проте на поширену версію про його сербське походження зазіхають дві обставини: його прізвище та по батькові. Свого часу мені довелося обговорювати проблему походження В. Ф. Циха з відомим сербським ученим Д. Айдачичем. На моє запитання: «Чи трапляється в сербів прізвище Цих?» відповідь була однозначною: «Ні». Викликало в Д. Айдачича сумнів щодо сербського походження Володимира Циха і його по батькові «Францевич». На думку мого сучасника, по батькові, радше, указує на західнослов'янське (наприклад, чеське), ніж на південнослов'янське походження вченого миколаївської епохи. Можливість чеського походження В. Ф. Циха припускали й попередники [5, с. 107; 21, с. 496].

Мої власні філологічні розвідки підтверджують: у «Сербско-хорватско-руском словаре» немає слів, що нагадували б слово «Цих». Винятком є лише слово «цик» (тріск; писк; дзенькіт) [23, 656], проте подібне співзвуччя можна вважати достатньо віддаленим. Немає слова «cich» чи подібного йому й у чеській мові [18, с. 53, 58]. Водночас версія про сербське походження В. Ф. Циха може бути правильною, якщо припустити, що йдеться про родину не балканських, а лужицьких сербів, тобто лужичан. Багатовікове німецьке панування пояснює поширені серед лужичан німецькі імена (зокрема Франц) при збереженні слов'янських прізвищ. Зміст «Верхнелужицько-руського словаря» дозволяє говорити, що, принаймні, два слова з мови лужичан містять загальний корінь із прізвищем В. Ф. Циха: «суша» (наволочка) і «сучел» (цегла; черепиця) [6, с. 17]. Похідні форми від цих лужицьких іменників цілком могли дати прізвище «Цих». Таким чином, питання про сербське (балканське) походження родичів В. Ф. Циха можна вважати спірним

Спірними можна вважати й одну з двох дат, яку традиційно наводять біографи вченого: дату закінчення ним Катеринославської гімназії (1822) і дату закінчення Харківського університету

(1825) [10, с. 258]. Університетський курс тоді був чотирирічним. Деякі учні іноді закінчували гімназії і раніше своїх однолітків. Згідно з офіційною версією, В. Ф. Цих закінчив Харківський університет у 20 років, провчившись у ньому усього три роки. При цьому немає сумнівів, що він прослухав повний курс. Про це свідчить і його педагогічна діяльність у найближчі роки: до 1831 р. викладав у гімназіях Харківського навчального округу, навіть у Харківському інституті шляхетних дівчат [3, с. 45], після чого його запросили на кафедру загальної історії Харківського університету.

У штаті викладачів Харківського університету В. Ф. Цих залишався з 1831 по 1834 р. [21, с. 496]. Проте за цей час йому вдалося досягти головного дослідницького успіху — у 1833 р. захистив магістерську дисертацію «Про спосіб викладання історії». Після захисту дисертації, у тому ж 1833 р., В. Ф. Цих одержав звання ад'юнкта кафедри загальної історії й залишався на цій посаді близько року до запрошення у відкритий у 1834 р. у Києві Університет Св. Володимира. При виборі кандидата на посаду професора кафедри загальної історії цього університету В. Ф. Циха зволіли М. В. Гоголю, який уже тоді був відомим автором «Вечорів на хуторі біля Диканьки» [10, с. 258].

В університеті Св. Володимира В. Ф. Цих працював з 1834 по 1837 рр. [21, с. 496]. У 1834 р. він був призначений екстраординарним професором кафедри загальної історії, у 1835 р. — ординарним. З 1835 р. В. Ф. Цих обіймав посаду декана словесного відділення (історико-філологічного факультету), а потім і проректора. Одночасно він був візитатором навчальних закладів у Києві.

Вершину своїх службових сходів — посаду ректора університету — В. Ф. Цих скорив у 1836 р. Він став другим за часом ректором цього нововідкритого навчального закладу замість М. О. Максимовича, «звільненого по слабості здоров'я» [9, с. 4]. Проте й В. Ф. Цих не відрізнявся гарним здоров'ям. Сучасникам, незважаючи на свою молодість, він запам'ятався дуже повною, блідою людиною. Він страждав страшною задишкою, тому часто зупинявся, щоб дійти до університету, хоча і мешкав поруч з ним [1, с. 499]. Як ректор, В. Ф. Цих виявив «безсумнівні адміністративні здібності», відрізнявся скромністю в ставленні до товаришів, невтомною діяльністю і відсутністю властолюбства [5, с. 108]. Напружена робота підточувала сили В. Ф. Циха. Його ректорство виявилось нетривалим. Уже в наступному 1837 р. В. Ф. Цих помер у віці 32 років. За офіційною версією, «змучений релігійними сумнівами», він за кілька днів до кончини встав «на шлях глибокої і щирої побожності» [5, с. 112].

Чесного, принципового В. Ф. Циха завжди вважали «прикрасою» університету [1, с. 726]. Він справляв яскраве враження на

студентів [21, с. 497]. За словами одного з них, «тільки зі вступом на кафедру Циха зрозуміли ми щире наукове значення історії» [2, с. 1]. Учні свідчили про нього: «Він був людиною цілком сучасною і вченою. Цих тепло любив молодь, яка йому платила тим же» [2, с. 2]. «Цих був ідолом студентів», а «повага до нього... була близькою до страху, тому що він придушував слухачів своєю вченістю і величезністю свого викладання» [2, с. 3]. Водночас, за іншими даними, В. Ф. Циха в Харкові представники адміністрації «ненавиділи і робили йому неприємності за його строгі правила» [5, с. 107].

Як ад'юнкт, а потім професор кафедр загальної історії В. Ф. Цих викладав лекції з різних періодів цієї історії — давньої, середньовічної, нової. Це була звичайна практика вітчизняних і не лише вітчизняних університетів. Тому немає підстав вважати, що історії середніх віків він міг надавати явну перевагу порівняно з іншими періодами всесвітньої історії.

Це ж підтверджує й аналіз щорічних «Оглядів викладання предметів». Зміст цих «Оглядів» дозволяє стверджувати, що В. Ф. Цих не дотримував у викладанні однакової кількості годин для всіх розділів всесвітньої історії. Не існувало і чіткого поділу окремих дисциплін по курсах студентів.

Так, у Харківському університеті в 1832/1833 навч. р. він викладав «для студентів 3 курсу Політичного (надалі юридичного — С.Л.), 2 і 3 курсів Словесного Відділення (надалі історико-філологічного факультету — С. Л.) середню і нову історію...два рази на тиждень, за власним конспектом і по системі Геерена». [14, с. 13]. У наступному, 1833/1834 навч. р. В. Ф. Цих продовжував читати нову історію (без зазначення періоду) «для студентів 3-го курсу Політичного і 2-го і 3-го курсів Словесного Відділення..... 4 рази на тиждень, за власним конспектом і по системі Геерена» [15, с. 12]. У рамках нової історії в той час розглядався і період XVI — першої половини XVII ст., яку більшість істориків СНД вважають епохою пізнього середньовіччя (Раннього нового часу).

У Київському університеті, як і в Харківському, В. Ф. Цих викладав курс історії середніх віків не щороку. 1834/1835 навч. р. — це рік відкриття університету і з об'єктивних причин студентам 1-го року читалася історія стародавнього світу. Лише в наступному 1835/1836 навч. р. В. Ф. Цих почав читати для київських студентів курс «середньої історії». Як значиться в «Огляді викладання», він читав «середню історію» «по власних записках» Зрази на тиждень [16, с. 2].

Кількість годин для курсу історії середніх віків не дозволила В. Ф. Циху викласти весь цей курс протягом одного 1835/1836 навч. р. В «Огляді викладання» на наступний 1836/1837 навч. р. зазначено, що В. Ф. Цих у цьому навчальному році читатиме

«по власних записках» 1 годину на тиждень «додаткові статті середньої історії» для студентів двох факультетів: першого відділення філософського (історико-філологічного) та юридичного [17, с. 3, 7].

Більшого В. Ф. Цих зробити не встиг. 1837 р. став для нього останнім. Його коротке (32 року) життя, нетривала викладацька діяльність, уривчасті спогади учнів і лише дві публікації, в яких він торкався окремих аспектів історії середніх віків — усе це ускладнює можливість історіографів чітко виявити історіософські і конкретно-історичні особливості його творчості.

Почнемо з історіософських поглядів В. Ф. Циха. Тією чи іншою мірою його можна вважати представником романтичного напрямку в історіографії 1830-х рр. Історія для нього — «наука, що зображує плин морального життя роду людського, як індивідуально, так і по народах» [24, с. 5, 120]. «Історія навчає нас, — вважав В. Ф. Цих, — що ні багатство, ні влада, ні скіпетр не захистять лиходія від ударів небесного правосуддя...» [25, с. 94-95]. Ці класичні постулати романтизму доповнювалися міркуваннями про те, що предмет історії — людина. Подібно одному з перших загальних істориків Харківського університету А. А. Дегурову, В. Ф. Цих наполягав на необхідності вивчення внутрішньої історії [24, с. 124; порівн.: 8, с. 33.]. Проте, на відміну від попередника, В. Ф. Цих заперечував її право на рівне значення з «історією подій». Принаймні, у викладанні, вважав він, історія подій (зовнішня історія — С. Л.) повинна передувати історії внутрішній [24, с. 127]. Цей висновок якоюсь мірою спантеличує, оскільки, за словами В. П. Бузескула, що вивчав конспекти лекцій В. Ф. Циха, останній особливо рекомендував студентам Ф. Гізо, «який був головною основою його викладу і поглядів» [2, с. 2].

На формування історіософської концепції В. Ф. Циха впливав не лише романтизм. У своїх поглядах на суть історичного процесу він уже відчув деякий вплив передової в той час гегелівської філософії. У цьому переконають його погляди на періодизацію всесвітньої історії. Замість того, щоб за традицією поділяти її на стародавню, середню і нову, вчений пропонував інші етапи: історію азійського людства, історію греків і римлян та історію «народів новітніх» [24, с. 89]. Нагадаємо, що у своїй «Філософії історії» Г. Гегель висував ідею про тріадичну будову історії цивілізації і поділяв її відповідно на східний, греко-римський і германський світ [7, с. 18].

Таким чином, в історіософському сенсі В. Ф. Циха можна вважати прихильником романтизму, який поділяв і окремі положення гегелівської філософії. Деяка синтетичність історіософської концепції В. Ф. Циха в цілому відбивала реалії середини 30-х рр. Якщо в першій третині XIX в. у вітчизняній медієвістиці панував

романтизм в його класичній формі, то в 30-40-і рр. набувають поширення ідеї Г. Гегеля [13, с. 149]. Відзначимо у зв'язку з цим, що в сучасній українській історіографії ідею синтетичності історіософської концепції В. Ф. Циха обстоює С. П. Стельмах. Проте, на його думку, погляди В. Ф. Циха формувалися під впливом концепції історії І. Гердера, Ф. В. Шеллінга і романтичного напрямку європейської історіографії [22, с. 22, 25]. Висновки С. П. Стельмаха ґрунтуються на аналізові висловлень В. Ф. Циха з різних періодів всесвітньої історії, зокрема історії стародавнього світу, яку ми залишаємо за дужками у зв'язку із завданнями статті.

Розглянемо погляди В. Ф. Циха на саму середньовічну історію. Відповідно до уявлень істориків того часу В. Ф. Цих вважав, що середньовіччя охоплює період у 10 століть [24, с. 85]. Однак викликають подив географічні рамки, окреслені вченим для цього періоду всесвітньої історії. На його думку, «середня історія» охоплює «перший період життя народів Середньої і Північної Європи» [24, с. 85]. Утім відома та величезна роль, яку відігравали в епоху середньовіччя не тільки Візантія й Арабський Схід, але й південні держави Європи.

В. Ф. Цих належав до покоління істориків, які ще активно використовували знайоме кліше епохи Просвітництва: середньовіччя виявляє собою чорну ніч, морок марновірств і неучтва. Оцінки В. Ф. Цихом середніх віків традиційні: це «ст. варварства, непорядкованості, безладь та переваги особистої сили» [24, с. 34]. «Згадаємо тільки про ті жахи, що супроводжували війни протягом середніх віків, — указував В. Ф. Цих, — згадаємо про страшну інквізицію, яка назавжди зганьбила уряди, що допустили її введення» [25, с. 89–90].

Проте слідування історіографічній інерції не означало, що В. Ф. Цих сприймав усі наробітки зарубіжної медієвістики. Навпаки, його висловлювання про творчість провідних європейських учених є дуже критичними. Недоліками сучасної йому медієвістики він вважав невміння правильно показати «поступове змішання, з'єднання різних елементів.. на початку середньої історії; розкрити будь-якої події зміст і значення» [24, с. 35–36]. На відміну від Ейхгорна, Гейнріха, Робертсона, Юма, Ремера, з цим заданням, на думку В. Ф. Циха, успішно справлялися Гізо, Тьєррі, Барант і «з деякої сторони Сімон де Сісмонді» [24, с. 35].

В. Ф. Цих не лише добре знав європейську медієвістику. Він навіть спробував класифікувати зарубіжну історичну науку на кілька напрямів. Проте його ознайомлення із зарубіжною медієвістикою апріорі не виключало і деяких «білих плям». В. Ф. Цих відверто визнав, що «не мав випадку ознайомитися» з відомими в науковому світі творами Г. Лудена. Тому кращим посібником з історії середніх віків В. Ф. Цих назвав німецький твір Ф. Л. Г.

фон Раумера (в тексті — «Ремера — С. Л.), незважаючи на його «синхроністичний метод викладу» [24, с. 100-101, 118]. Сам же В. Ф. Цих наполягав на тому, що середньовічну історію слід «викладати етнографічно» [24, с. 102].

Згадаємо й той факт, що, визнаючи «німецький спосіб викладання» ефективнішим для вищої школи, ніж французький, В. Ф. Цих вважав за необхідне ввести в навчальний процес вивчення історичних джерел [24, с. 103-104].

Як можна перекоонатися, учений, хоча і частково, торкався у своїй творчості джерелознавчого аспекту вивчення історії середніх віків. Наявність джерельної бази для вивчення епохи середньовіччя В. Ф. Цих вважав цілком достатньою не тільки для твердження про те, що «історія середніх віків відома нам набагато більше ніж стародавня», але і «для складання систематичної докладної історії подій європейських народів, і, що ще важливіше, для зображення першого періоду розвитку їх громадського і розумового утворення» [24, с. 9].

В. Ф. Цих був першим медієвістом українських земель Російської імперії, який на сторінках монографії запропонував план вивчення середньовіччя й основних його пріоритетів. У магістерській дисертації виділяв такі програмні, ключові об'єкти вивчення історії середніх віків: «...характер германських народів, їхні звичаї і постанови; різні зародки громадськості; картини Європи під час загального руху народів; заняття новими народами земель; зміна способу їхнього життя і відносин; боротьба елементів громадянського побуту германців із залишками римського; ст. Карла Великого; феодальна система; роздроблення феодальних земель; муніципальна система; її походження та боротьба з феодалізмом, внутрішній її розвиток, з'єднання її з владою монархічною; поступове піднесення єдиновладдя; занепад феодальної системи; походження класу вільних землевласників» [24, с. 112].

З усього цього переліку об'єктів вивчення виділимо заявлені В. Ф. Цихом ключові для медієвістики дефініції «феодальна система» і «феодалізм». З одного боку, вищенаведений текст надто лаконічний, щоб формулювати однозначні заяви, але, з іншого, сама послідовність викладу головних подій і явищ середньовіччя дозволяє говорити, принаймні, про те, що феодальна система остаточно склалася вже після правління Карла Великого. У цій феодальній системі, у дусі сучасної йому науки, В. Ф. Цих виокремлював не соціально-економічні, а політичні ознаки: «роздроблення феодальних земель», як силу, ворожу королівській владі і «муніципальній системі» [24, с. 112]. Незважаючи на сучасні дискусії навколо проблеми феодалізму, у пострадянській медієвістиці в цілому стійка думка про те, що «аграрна історія середньовіччя, по суті, — історія того, як виник, розвивався і вмирав феодалізм» [4,

с. 75]. Деякі вчені передають близьку думку в дуже завуальованій формі [20, с. 7–8]. І в тому, і в іншому випадках визнано величезну значимість саме тих аспектів феодалізму, яких не помічав не тільки В. Ф. Цих, але і багато хто з його іменитих сучасників.

Додамо: хоча В. Ф. Цих і пропонував істотно перебудувати викладання загальної історії, про внутрішній зміст його лекцій дуже стримано відзивався М. І. Костомаров [12, с. 20]. А В. П. Бузескул, який володів конспектами лекцій попередника з історії європейських держав у XV–XVI ст., стверджував, що В. Ф. Цих майже нічого не читав про Лютере й загалом про Реформацію, «про гуманістів, навіть німецьких, ні слова» [2, с. 4].

Ці рукописи до нашого часу, на жаль, не збереглися. Пошук цих рукописів, безумовно, являє собою головну перспективу подальших досліджень у цьому напрямі, оскільки їхній зміст, можливо, дозволить дещо інакше розставити акценти у творчості В. Ф. Циха як історика-медієвіста.

Аналіз цієї творчості свідчить про те, що В. Ф. Цих належав до найпрофесійніших вітчизняних істориків 1830-х рр. Основою його історіософських поглядів був романтизм із деякими запозиченнями з гегелівської філософії. Для розуміння значення науково-педагогічної діяльності В. Ф. Циха варто зважати на те, що вітчизняна медієвістика в той час ще остаточно не виокремилася як галузь історичної науки, а її представники відрізнялися вкрай низькою науковою продуктивністю. Незважаючи на те, що В. Ф. Цих читав курс історії середніх віків не щороку і не надавав йому переваги у викладанні порівняно з іншими періодами загальної історії, він присвятив дослідженню цієї проблеми магістерську дисертацію «Про спосіб викладання історії» (1833). Її зміст відбиває як традиційні, так і новаторські підходи до вивчення проблем середньовіччя. В. Ф. Цих — перший медієвіст українських земель Російської імперії, який у друкованій формі запропонував план вивчення середньовіччя та його основних пріоритетів. Загалом В. Ф. Цих критично ставився до рівня досліджень більшості зарубіжних медієвістів кінця XVIII — початку XIX ст., хоча і повторював їхню оцінку середньовіччя, як добу «варварства» і занепаду культури. Науково-педагогічна діяльність В. Ф. Циха відбувалася в період, який можна вважати, головним чином, періодом популяризації досягнень, накопичених медієвістикою Західної Європи, і це завдання Володимира Францевича можна вважати цілком виконаним.

Список літератури

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира (1834-1884). — К. : Тип. ун-та, 1884. — 723 с.
2. Бузескул В. П. О лекциях В. Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х гг. прошлого века / В. П. Бузескул. — Х. : Печатное дело, 1910. — 7 с.

3. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX — начале XX вв. / В. П. Бузескул. — Л. : Изд-во АН СССР, 1929. — Ч. 1. — 218 с.
4. Винокурова М. В. Английский манор XVI — начала XVII в.: новые подходы к старым проблемам / М. В. Винокуров // Средние века. — М., 2004. — Вып. 65. — С. 73–116.
5. [Владимирский-Буданов М. Ф.]. История имп. университета Св. Владимира / [М. Ф. Владимирский-Буданов]. — К. : Тип. ун-та, 1884. — Т. 1. — 674, XLII, IV с.
6. Верхнелужицко-русский словарь: 36 тыс. слов / Сост. К. К. Трофимович. Под ред. Ф. Михалка и П. Фёлькеля. — М. : Изд-во «Русский язык»; Бауцен: Народное изд-во «Домовина», 1974. — 564 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель. — М.; Л. : Соцэкгиз, 1936. — Т. 8. — 396 с.
8. Дегуров А. А. Критика истории и её защищение / А. А. Дегуров // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1808 г. — Х., 1808. — С. 32–47.
9. Записка о состоянии и действиях императорского университета св. Владимира в течение 1835–36 академического года // Записка и речь, читанные в торжественном собрании императорского университета св. Владимира 15 июля 1836 года. — К., 1840. — С. 3–11.
10. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. — Х.: Тип. А. Дарре, 1908. — V, 558, XII с.
11. Історичний факультет Київського національного університету (1834–2004) / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. — К. : Прайм-М, 2004. — 354 с.
12. Костомаров Н. И. Литературное наследие / Н. И. Костомаров. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича. 1890. — 521 с.
13. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. — Х. : ХГАК, 2009. — 688 с.
14. Объявление публичного преподавания наук в императорском Харьковском университете по определению Совета, от 17 августа 1832 по 30 июня 1833 года. — Х. : Тип. ун-та, 1832. — 14 с.
15. Обзорение публичного преподавания наук в императорском Харьковском университете по определению Совета, имеющего происходить от 17 августа 1833 по 30 июня 1834 года. — Х. : Тип. ун-та, 1833. — 13 с.
16. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира на второе полугодие 1835/36 уч. году. — К. : В тип. ун-та, 1836. — 8 с.
17. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в 1836/37 уч. году. — К. : В тип. ун-та, 1836. — 8 с.
18. Павлович А. И. Чешско-русский словарь: 52 тыс. слов. — 8-е издание / А. И. Павлович. — М. : Изд-во «Русский язык», 1989. — 831 с.
19. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. / В. А. Потульницький. — К. : Либідь, 2002. — 480 с.

20. Решин А. И. Дар и некоторые аспекты проблемы становления феодализма в современной медиевистике / А. И. Решин // Средние века. — М., 2004. — Вып. 65. — С. 3–44.
21. Рудаков В. Цих Владимир Францович / В. Рудаков // Русский биографический словарь. — СПб., 1901. — Т. 19. — С. 496–497.
22. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. / С. Стельмах. — К. : ВЦ «Академія», 1997. — 175 с.
23. Толстой И. И. Сербскохорватско-русский словарь: 54 тыс. слов / И. И. Толстой. — М. : Изд-во «Русский язык», 1982. — 736 с.
24. Цых В. Ф. [О способе преподавания истории]. Решение вопроса: По причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объёма истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? / В. Ф. Цых. — Х. : Тип. ун-та, 1833. — 128 с.
25. Цых В. Ф. О цели и пользе высших учебных заведений / В. Ф. Цых // Записки и речи, читанные при открытии университета Св. Владимира 15 июля 1834 г. — К., 1840. — С. 85–119.
26. Шульгин В. История университета св. Владимира / В. Шульгин. — СПб. : Тип. Рюмина и К., 1860. — 230 с.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.